

Ludmila MOISEI

REPREZENTAREA MĂINII ÎN ORNAMENTICA TRADIȚIONALĂ: CONSIDERAȚII ISTORICO-ETNOGRAFICE

Rezumat

Reprezentarea mâinii în ornamentica tradițională: considerații istorico-etnografice

În arta populară, *mâna* este unul dintre cele mai frecvente ornamente antropomorfe. Primele reprezentări ale *mâinii* datează din perioada paleolitică, odată cu primele gravuri din caverne și peșteri. Fiind prezentă pe obiectele de ceramică, pe frontoanele caselor, pe bățele ciobanilor, pe stele funerare, pe țesături, reprezentarea *mâinii* este abordată în materialele arheologice și etnografice din cele mai vechi timpuri. Scopul acestui articol constă în prezentarea și analiza din punct de vedere arheologic și etnografic a figurării *mâinii*, precum și în analiza acestei reprezentări în ornamentica tradițională. Conform datelor arheologice și surselor istoriografice, se cunosc trei categorii de reprezentări ale *mâinii* (înseamnă aptitudinilor de muncă, simboluri culturale ale fecundității și fertilității agricole, simboluri ale medicinei magice/semne ale vindecării prin intervenția mâinii). Materialul etnografic completează constatările făcute cu ajutorul materialului arheologic, evidențiază tipuri, forme și variante de motive actuale ale *mâinii*, relevă semnificația primară a mâinii în contextul unei evoluții permanente, dar și modalitățile prin care și-a păstrat forma artistică și valoarea estetică. Din analiza duală a figurării *mâinii* în ornamentica populară am constatat care este conținutul istoric al acestui ornament și care sunt particularitățile prin care *mâna*, alături de alte reprezentări ornamentale, poate fi considerată motiv autentic autohton.

Cuvinte-cheie: ornament, mână, semnificație, etnografie, magie, obiceiuri.

Резюме

Изображение руки в традиционной орнаментике: историко-этнографические суждения

В народном искусстве *рука* является одним из наиболее часто встречаемых антропоморфных орнаментов. Первые изображения *руки* датируются периодом палеолита, начиная с первых рисунков в гротах и пещерах. Будучи представленными на предметах из керамики, фронтонах домов, пастушеских палках, погребальных стелах, тканях, с древнейших времен изображения *руки* рассматриваются в археологических и этнографических материалах. Цель данной статьи состоит в представлении и анализе фигурирования *руки*, с археологической и этнографической точек зрения, а также в анализе этого образа в традиционной орнаментике. Согласно археологическим и историографическим источникам, известно три категории изображения *руки* (знак способности к труду,

культурные символы плодovitости и плодородия в сельском хозяйстве, символы магической медицины/знаки, обозначающие лечение посредством руки). Этнографический материал дополняет рассуждения, осуществленные с помощью археологического материала, способствует выявлению типов, форм и вариантов актуальных мотивов *руки*, выделению первичных значений данного орнамента в контексте постоянного развития, а также способов, в соответствии с которыми он сохранил свою художественную форму и эстетическую ценность. На основе двойного анализа фигурирования *руки* в народной орнаментике мы установили историческое содержание данного орнамента и те особенности, посредством которых *рука*, наряду с другими орнаментальными изображениями, может считаться подлинно автохтонным мотивом.

Ключевые слова: орнамент, рука, значение, этнография, магия, обычаи.

Summary

Representation of the *hand* in traditional ornamentation: historical and ethnographic considerations

In the folk art, a *hand* is one of the most frequently used anthropomorphic ornaments. The first representations of the *hand* are dated from the Palaeolithic period with first engravings in caverns and caves. The representation of the *hand* is approached in archaeological and ethnographic materials from ancient times being present on ceramic objects, on the fronts of houses, on shepherd's sticks, on funeral stars, on fabrics, etc. The aim of this article is to present and to analyse the image of the *hand* from the archaeological and ethnographic points of view and to examine its representation in the traditional ornamentation. According to the archaeological data and historiographical sources, three categories of *hand* representations are known (as sign of work skills, cultural symbols of fecundity and agricultural fertility, symbols of magic medicine/signs of healing with the help of the hand). The ethnographic material complements the findings made with the help of the archaeological material. It highlights the types, forms and variants of current motives of the *hand*, it reveals the primary significance of the hand in the context of permanent evolution and also the ways in which it preserved its artistic form and aesthetic value. Based on the dual analysis of the *hand* representation in folk ornamentation, we found out what the historical content of this ornament is and the particularities through which the *hand*, along with other ornamental representations, can be considered an authentic autochthonous motif.

Key words: ornament, hand, meaning, ethnography, magic, customs.

Dintre motivele artistice antropomorfe, reductive, denumite astfel pentru că reduc figura sau silueta umană la unul dintre elementele ei constitutive sau ilustrative, conform principiului „pars pro toto”, figurarea *mâinii* pare a fi cea mai frecventă. Atât în trecutul îndepărtat sau apropiat, cât și în prezent, întâlnim figurarea *mâinii* mai des și mai variat decât a celorlalte părți sau membre ale corpului uman.

Ce a determinat apariția, dezvoltarea și utilizarea aproape în toate societățile arhaice a figurării *mâinii*, față de celelalte elemente ale corpului omenesc? Care sunt rădăcinile sociale și gnoseologice ce stau la baza acestei largi și complexe utilizări și răspândiri a motivului artistic și decorativ al *mâinii*. Sunt întrebări pe care le vom aborda în prezentul demers științific. Înainte de a trece la studiul propriu-zis al figurării *mâinii*, ne propunem să urmărim cum a fost tratată pe plan general problema care ne preocupă. În sursele istoriografice, acest subiect se regăsește în studiile cercetătorilor Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, C. Nicolaescu-Ploșor, D. Rosetti, Gh. Cantacuzino, R. Vulcănescu ș. a. Dintre aceștia, unii au descris și explicat figurarea *mâinii* (incizate, gravate, sculptate) ca un semn al tehnicii magice a muncii omului preistoric (din neolitic, perioada bronzului, a fierului și perioada sclavagistă), ca un motiv care reflectă plastic anumite categorii de producători de bunuri istoricește determinate: vânători, crescători de vite, meșteșugari. Alții, au descris și explicat figurarea *mâinii* ca o reprezentare mai evoluată din perioada sclavagistă, ca un fel de imagine manuală a unui „erou civilizator” legat tot de ocupația de bază sau de unele meșteșuguri pretimpurii (olăritul, medicina empirică etc.).

În general, s-a afirmat că ornamentele străvechi reflectă, prin prisma unei anumite concepții despre lume și viață, realități și idealuri sociale și estetice care, în fond, luate în ansamblu, alcătuiesc „conținutul lor istoric”. Conținutul istoric al unui ornament popular se schimbă de la o perioadă istorică la alta, odată cu conținutul material și spiritual al culturii care-l promovează [7]. Concomitent cu schimbarea conținutului de idei se schimbă și funcția socială a ornamentului. Dintr-un instrument de exprimare magico-religioasă devine mijloc de simbolizare a unor anumite stări de fapt, apoi unul de împodobire și delectare artistică.

Pornind de la documentele arheologice, în general cunoscute, vom urmări pe plan etnografic, nu atât reprezentările magico-religioase ale *mâinii*, care în fond nu constituie decât un aspect particular al problemei, cât mai ales evoluția figurării artistice a „*mâinii* omenești”, conotațiile multiaspectuale și încadrarea acesteia într-un sistem ornamental specific culturii populare.

Așadar, primele și cele mai simple prefigurări ale motivului *mâinii* datează din preistorie (gra-

vate pe pereții grotelor, pe vasele de cult, pe idoli). La baza prefigurării magico-religioase a *mâinii* din preistorie stă modul de viață și aspectele socioculturale: vânătoarea, creșterea animalelor, începuturile agriculturii [6]. În legătură cu aceste activități se ivesc, de fapt, primele reprezentări ale mâinii. Acesta este cazul *mâinilor* umane solitare, zgâriate sau gravate în grote sub forma „labelor la animale” sau „ghearelor de păsări” [1]. Conform cercetătorului A. R. Verbrugge, reprezentarea zoomorfică a *mâinii* stilizate începe să se contureze odată cu ritualurile de vânătoare. Cele mai numeroase și mai variate din punct de vedere artistic se regăsesc în regiunea istorico-etnografică franco-cantabrică (peșterile de la Altamira, Castillo-Santander, Gargas, Trois Frères, Ariège ș. a.), fiind redată în asociere cu animalele de vânătoare. Conform aceluiași autor, astfel de *mâini* evocă posesia magică (*la main mise magique*) a vânătorilor asupra pradei simbolice [15].

Paralel cu figurarea *mâinii* gravate, în peșteri se cunosc și cazuri când *mâna*, fie devine totem, fie simplu fetiș sau când apare în contextul ritualului de înhumare. Conform surselor arheologice, în ritualul de înhumare neolitică s-au descoperit morminte cu diverse poziții ale *mâinilor* (*mâinile* ridicate în dreptul feței sau „*mâini* mutilate” și îngropate alături de schelet). După datele etnografice, explicație se regăsește în anumite practici magice sau rituri funerare mai răspândite. Mitologul român Romulus Vulcănescu este de părere că ridicarea *mâinilor* în dreptul feței ar putea fi pusă în legătură cu superstiția acoperirii feței mortului în fața tentațiilor vieții pe care o părăsește [16]. Este vorba de un rit funerar care presupune împiedicarea mortului de a reveni la viață. Acest proces însă este mult mai complex, pentru că, pe lângă acoperirea feței sau organului vederii, se urmărește și astuparea urechilor ca să nu audă chemările celor vii, înfundarea nărilor, ca să nu miroase urmele lor, legarea picioarelor, ca să nu poată merge, înfigerea unui par în inimă, ca eventual aceasta să nu mai bată [4]. Prin urmare, practica tăierii totale sau parțiale a *mâinilor*, cât și mutilarea unor degete, s-a practicat milenii întregi și se făcea în scopul împiedicării mortului, devenit strigoi, de a face rău celor vii. Sursele etnografice vorbesc despre mutilarea, dar și despre raptul unor *mâini* ale cadavrelor. Este vorba despre furtul *mâinilor* cadavrelor de către vraci. Aceștia le utilizau ca talismane, cu ajutorul cărora credeau că se pot face nevăzuți și neauziți, în practicarea magiei tâlhărești [5]. În acest sens, etnografii români menționează păstorii vraci care preparau, din *mâini* de mort furate, un fel de aliment considerat miraculos, pe care îl dădeau oilor în mâncare, pentru ca să se pornească singure la păscut și tot singure să se întoracă la stână, ca și cum ar fi fost mânate de mâna protectoare a mortului, astfel deposedat [4].

Frecvent întâlnite sunt „*mâinile* reductive”, în poziție ridicată, ca un act de jertfă umană adusă unui zeu sângeros, sau *mâinile* reductive în poziție dreaptă, asociate uneori simbolului solar [15].

Cercetările istorico-arheologice au urmărit evoluția acestei reprezentări și s-a constatat că pe teritoriul carpato-danubiano-pontic au fost remarcate trei categorii de reprezentări ale *mâinii*, omniprezente în toate domeniile artei populare.

1. Reprezentări ale *mâinii* ca semne ale ocupațiilor de bază (vânătoarea, creșterea animalelor, agricultura), sau ale unor meșteșuguri principale (olăritul).

2. Reprezentări ale *mâinii* ca simboluri culturale ale fecundității și fertilității pământului. În această a doua formă, reprezentările *mâinii* se diferențiază în semne de supunere, adorare și ocrotire, în semne funerare și apotropaice.

3. Reprezentările *mâinii* ca simboluri ale medicinei magice preistorice (cu referire la cultul unor zei vindecători) sau ca semne ale tămăduirii prin intervenția *mâinii*.

Aceste trei categorii de reprezentări ale *mâinii*, documentate arheologic, reflectă trei considerații social-culturale care s-au acordat succesiv sau paralel reprezentării concrete și plastice a acestei părți a corpului omenesc. Problema ornamenticii populare, abordată din perspectivă arheologică, trebuie reîntregită de datele etnografiei. Etnografia descrie și analizează, paralel cu arheologia, motivele ornamentale pe bază de documente materiale, complete și vii, stabilind astfel legătura dintre trecut și prezent și demonstrând, pe această cale, continuitatea istorică a conținutului și formei motivelor ornamentale.

Din punct de vedere etnografic, evoluția motivului *mâinii* conține o dublă figurare: una – populară, realistă și concretă, în care motivul ornamental reflectă ocupația de bază, și alta – seniorială, idealistă și abstractă, în care motivul ornamental reflectă scopurile și activitățile clasei dominate (scop de exploatare) [2]. Pentru a sesiza cum se menține și cum evoluează motivul figurării *mâinii*, se impune să specificăm aspectele sociale care condiționează încă menținerea *mâinii* în repertoriul ornamental al artei populare. În acest sens, ne vom referi la sursele folclorului medical, juridic și artistic.

Conform istoriografiei, *mâna* joacă un rol important în medicina magică, acesta fiind ca o îndeletnicire însuflețită de fantezia creatoare a vrăcilor [11]. După folclorul medical popular atribuit unei tradiții istorice străvechi, „*mâna* semăna îngrijea și recolta buruienile de leac, le prepara și administra bolnavilor cu o anumită gestică, în unități manuale” [15, p. 200]. În acest folclor medical despre atribuțiile *mâinii*, la români, ca de altfel și la alte popoare balcanice, au persistat până în secolul al XIX-lea credințe transmise din preistorie asupra

căroră s-au păstrat mențiuni etnografice din lucrările scriitorilor antici. Printre reminiscențele cele mai semnificative, mitologul R. Vulcănescu le amintește pe cele dintr-un bocet publicat de G. Coșbuc în care diferitele părți ale corpului omenesc se prefac după moarte în plante medicinale utilizate în farmacia populară: *Din negrii tăi ochișori/ Vor ieși doi pomișori,/ Din picioare, strat de flori/ Din drăguțe picioruțe/ Ce s-or face flori albuțe/ Și din mâini tot viorele,/ Din costițe micșunele/ Din guriță/ Fărămiță* [16, p. 220]. Important în folclorul medical era tratamentul neurasteniei erotice. Pentru vindecarea ei, vrăcii și doctoroaiele satului utilizau ca medicament acea parte din rădăcina de mătrăgună care semăna cu o *mână*, medicament numit de altfel „*mână* de mătrăgună” [inf. Borta Agafia, s. Costești, r. Ialoveni]. Culegerea plantelor medicinale s-a făcut până aproape în vremea noastră, cu anumite precauțiuni manuale, de ordin magic, mitologic sau empiric. Conform datelor empirice, femeile bătrâne culegeau plantele cu *mâna* stângă înfășurată într-o basma, pentru a nu le atinge și a nu se vătăma cu ele. Basmăuă după întrebuițare se dădea de pomană sau se arunca [2]. *Mâna* stângă era considerată ca înzestrată cu puteri magice superioare *mâinii* drepte.

Din categoria obiceiurilor magico-medicale care stau la baza unor reprezentări artistice ornamentale fac parte și alte practici: prepararea de „sămbăta morților” a unor cozonaci în formă de *mâini* sau a unor lumânări din ceară de albine concepute în formă de *mâini* [8]; confecționarea unor medalioane de metal (argint) numite „*mâinile* de jurământ” ce se atârnavă ca piese votive la icoanele Maicii Domnului; purtarea de către femeile însărcinate ca agrafe pe piept sau ca paftale pe pânțele a „*mâinilor* amulete” care se credea că protejau împotriva maladiilor explicate prin așa-zisul „de deochi” [2].

La baza figurărilor ornamentale ale *mâinii* stau, de asemenea, și câteva obiceiuri juridice populare. În dreptul cutumiar românesc, denumit obiceiul pământului, întâlnim încă din secolul al XVII-lea noțiunea de *mână* întrebuițată în două sensuri juridice: 1. De forță legală și 2. De sancțiune penală [9]. Ca forță legală în obiceiul pământului, ca și în vechiul drept latin, *mâna* a fost evocată ca semn al autorității șefului familiei, al stăpânului casei, al lui *pater familias*; de aceea, în anumite situații se jura, printre altele, și pe *mână* („să-mi putrezească *mâna* dacă am luat ceva”). Poporul român mai păstrează, cu reticențe, în limbajul lui metaforic urme vagi din străvechea metaforă juridică a *mâinii*. În „cărțile de blestem” se pomenește indirect de „*mâna* bună” și de „*mâna* curată”, de „*mâna* plină” sau de „*mâna* seacă”; în cronici se deosebește „*mâna* dreaptă” (în sensul de „*mână* justițiabilă”) de „*mâna* părtinitoare”; în actele de cancelarie se descrie „*mâna* de pământ” (ca loc modest de casă), libertatea de a între-

prinde o acțiune (ca „*mâna slobodă*”) de-a sprijini legal pe cineva (prin „a luat *mâna* de pe el”) [16].

Printre pedespele grave, consemnate în dreptul cutumiar feudal românesc, ca privilegiu de ierarhie socială pentru domnitori și boieri, era și mutilarea *mânilor* iobagilor. Cunoaștem, prin analogii etnografice, mai apropiate sau îndepărtate în timp și spațiu, obiceiul de a sancționa grav pe iobag sau pe omul liber, vinovat de o crimă capitală, prin mutilarea *mânilor*. Tăierea *mânilor* în semn de pedeapsă era echivalentă pentru un om liber, considerat criminal, cu pierderea personalității juridice, iar pentru iobag – cu decăderea pe treapta robiei [10]. Așadar, în regiunea istorică-etnografică carpato-balcanică, motivul ornamental al *mânilor* tăiate se sprijină și pe această cutumă juridică străveche, de cunoașterea căreia trebuie să se țină cont pentru a cuprinde și înțelege fenomenul artistic în toată complexitatea lui istorică.

Acestea ar fi motivele pentru care reprezentarea *mâinii* își are continuitate până în prezent, mai ales, cu preponderență în arta populară. Meșterii populari fac abstracție de informațiile cu caracter magic, au preluat doar imaginea *mâinii* în diferite ipostaze și o reprezintă artistic conform vechilor prototipuri, având anumite explicații din punct de vedere simbolic. Astfel, conform cercetărilor etnografice de teren, „*mâna* înseamnă putere trupească” [inf. Crudu Elena, s. Cruzești, mun. Chișinău]. „Cu *mâinile* ridici ori apeși, tragi ori împingi greutatea” [inf. Anghel Maria, s. Peresecina, r. Orhei]. Precum câinii își arată colții ca să dea dovezi de puterea lor, așa omul își sumete mânele să-și arate brațele [inf. Borta Agafia, s. Costești, r. Ialoveni]. Ca să arătăm că cineva este în puterea noastră, zicem: „mi-a încăput pe *mână*”, „îl am în *mână*”, „am pus *mâna* pe el” [inf. Roșca Lidia, s. Codru, r. Telenești]. Așadar, se înțelege că aceea ce e în puterea noastră e proprietatea și posesiunea, iar puterea fizică scade și crește cu vârsta. De aceea, vârsta se arată tot prin vorba *mână*. Doi de-o etate sunt oameni de-o *mână* [inf. Gorobica Angela, com. Cruzești, mun. Chișinău]. Un om mai bătrân, vorbind de un cunoscut, zice: „Nu l-am mai văzut demult, dar știu că eram de-o *mână*”, ori că „eram cam de *mâna* lui” [inf. Sprânceană Valentina, s. Costești, r. Ialoveni].

Importanța *mâinii* a fost sesizată și în studiile de psihologie socială, în care, printre altele, se susține că metaforele și simbolurile *mâinii* reflectă plastic diferențele sociale, puterea și roadele prieteniei. [10]. În simbolistică, *mâna* este simbol al muncii, al activității transformatoare, al puterii, posesiunii și dominanței, simbol al comunicării și înțelepciunii, simbol solar al puterii divine [14]. După cercetătorii J. Chevalier și A. Gheerbrandt, *mâna* este simbol al „acțiunii diferențiatore”, este un fel de sinteză exclusiv umană, dintre masculin și feminin; ea este pasivă prin aceea că poate conține și activa prin aceea

că poate ține [3]. Slujește drept armă și unealtă, îl deosebește pe om de orice animal [inf. Parascovia Margine, s. Ustia, r. Glodeni] și mai servește și la diferențierea obiectelor pe care le atinge și le modelează, evidențiază pe cel pe care îl reprezintă. În opinia cercetătorului H. Shepherd, „*mâna* este simbol al puterii divine, divinitatea în mod direct” [14, p. 159]. În mentalitatea tradițională, imaginea *mâinii* denotă că omul „este apt de a munci” [inf. Lazarescu Ioana, s. Ignăței, r. Rezina]. Cercetările de teren, sursele istorice și istoriografice ne-au dezvăluit un larg interes pluridisciplinar (antropo-geografic, antropologic, etnocultural, mitologic, etnopsihologic și etno-estetic) pentru surprinderea și interpretarea reprezentărilor *mânilor* omului.

În prezent, mai multe reprezentări ornamentale, inclusiv *mâna*, se eliberează de conținutul magico-mitologic, păstrând în parte doar forma decorativă veche și expresia estetică.

Imaginea *mâinii* poate fi observată în majoritatea domeniilor artei populare (ceramică, sculptură în lemn, țesături, arhitectură, sculptură ș. a.).

În arhitectura populară, *mâna* adesea se observă pe frontoanele caselor. Ancheta etnografică face referință la semnificația artistică a acestui motiv decorativ de pe frontoanele caselor, evidențind un obicei străvechi: întocmai ca și „capetele de cai” cu care se terminau uneori grinzile de pe acoperișul bordeielor, tot astfel și *mâinile*, gravate pe fruntare îndeplineau în trecut funcții apotropaice. La anchetele întreprinse avem răspunsuri precum: „*mâna* care a zidit casa trebuie să împodobească fața casei” [inf. Anghel Maria, s. Peresecina, r. Orhei] și „*mâinile* sunt o podoabă a casei” [inf. Țurcan Efrosinia, s. Cruzești, mun. Chișinău].

Imaginea *mânilor* apare și în ornamentica țesăturilor ca element central al compoziției țesăturilor. Ele sunt redată în stil geometric și se numesc „pieptenele *mâinii*”, „grebla *mâinii*”, „furculița *mâinii*” [13]. Rostului apotropaic al *mâinii* aflate în această poziție i s-a substituit, cu timpul, un scop estetic. Conform cercetărilor etnografice de teren, *mâna* omului este caracteristică scoarțelor din partea de jos a Nistrului. De obicei, ea este asemănătoare cu imaginea furculiței sau a pieptenului, dar totuși se distinge prin câteva particularități. Diferența constă în numărul degetelor/ dinților. Totuși, le diferențiem după următoarele indicii: *mâna* are cinci degete, furculița are patru dinți, iar pieptenele este reprezentat cu un număr magic de dinți: nouă sau doisprezece.

Din prezentarea materialului etnografic referitor la complexuri ornamentale ale figurării *mâinii* în arta populară reies câteva concluzii. Reprezentările *mâinii* în formele ornamentale documentate etnografic se leagă organic de cele documentate arheologic, atât prin conținutul lor istoric, cât și prin forma artistică. Această legătură de conținut și formă este

un argument al unității și complexității motivului ornamental în arta populară locală și prin aceasta al continuității celor care au promovat permanent acest motive.

Stilizarea *mâinii*, așa cum am menționat anterior, este un motiv străvechi legat în concepția populară de muncă și de recoltă. În timp, motivul *mâinii* a avut semnificații multiple, legate de conținutul istoric și social al epocii, precum și de multitudinea de forme artistice, care se înscriu pe linia continuității elementului autohton. Până în prezent, *mâna* rămâne a fi element de continuitate cu valențe estetice și artistice, cu semnificații adânc impregnate în mentalitatea culturii tradiționale. De aceea, etnologii, antropologii, istoricii urmăresc evoluția artistică a figurării ornamentale a *mâinii*, iar în istoria acestui motiv încearcă să descifreze aspecte ale etnogenezei culturale.

Referințe bibliografice

1. Alexandrescu P., Eftimie V. Monumente trace de epocă arhaică în necropola tumulară de la Histria. București: Apulum, 1959, 234 p.
2. Candrea I. Folclorul medical român comparat. Iași: Polirom, 1999, 487 p.
3. Chevalier J., Gheerbrandt A. Dicționar de simboluri. Iași: Polirom, 1999, 1071 p.
4. Coatu N. Structuri magice tradiționale. București: BIC ALL, 1998, 286 p.
5. Draghicescu D. Din psihologia poporului roman. Introducere. București: Albatros, 1995, 480 p.
6. Durand G. Structurile antropologice ale imaginarii. Introducere în arhetipologia generală. București: Univers, 1977, 600 p.
7. Faure E. Istoria artei. Spiritul formelor. Vol. I. București: Meridiane, 1990, 180 p.
8. Florea M. S. În mormântarea la români. Studiu etnografic. București: Saeculum, 2000, 399 p.
9. Francastel P. Realitatea figurativă. Elemente structurale de sociologie ale artei. București: Meridiane, 1972, 542 p.

Foto 1, 2. Reprezentarea *mâinii* în ornamentica covoarelor. Sursa: Târgul Național al Covorului „Covorul Dorului”, ediția a III-a. Foto: Ludmila Moisei.

Foto 3. Reprezentarea *mâinii* pe un lăicer din Văratec. Sursa: Florescu E. Textile populare din zona Neamț. București, 2010, p. 75.

10. Herseni T. Psihologia populară. Câteva considerații preliminare. In: Revista de psihologie, nr. 3. București, 1960, p. 56-65.

11. Kernbach V. Universul mitic al românilor. București: Lucman, 1995, 215 p.

12. Mansuelli G. Civilizația Europei vechi. București: Meridiane, 1978, 369 p.

13. Miller-Vergheș M. Izvoade strămoșești. București, 1927, 254 p.

14. Shepherd R. 1000 de simboluri. Semnificația formelor în artă. Oradea: Aquila, 2007, 352 p.

15. Verbrügge A. R. Le symbole de la main dans la préhistoire. Bonn, 1958, 223 p.

16. Vulcănescu R. Figurarea mâinii în ornamentica populară română. In: Revista de etnografie și folclor. T. 9, nr. 3. București, 1964, p. 213-261.

Informatori

Anghel Maria, s. Persecina, r. Orhei, a.n. 1949.

Borta Agafia, s. Costești, r. Ialoveni, a.n. 1928.

Crudu Elena, s. Cruzești, mun. Chișinău, a.n. 1941.

Gorobica Angela, com. Cruzești, mun. Chișinău, a.n. 1945.

Lazarescu Ioana, s. Ignăței, r. Rezina, a.n. 1976.

Margine Parascovia, s. Ustia, r. Glodeni, a.n. 1964.

Roșca Lidia, s. Codru, r. Telenești, a.n. 1964.

Sprânceană Valentina, s. Costești, r. Ialoveni, a.n. 1951.

Ludmila Moisei (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în istorie. Centrul de Etnologie, Institutul Patrioniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei.

Людмила Моисей (Кишинев, Республика Молдова). Доктор истории. Центр этнологии, Институт культурного наследия Академии наук Молдовы.

Ludmila Moisei (Chișinău, Republic of Moldova). PhD of History. Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage of the Academy of Science of Moldova.

E-mail: ludmillaturcan@yahoo.com

